

УДК 94(477):329.71 «1989/2010»

М.М. ЗЕРКАЛЬ

ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ 1980-Х – ПОЧ. 1990-Х РОКІВ: ІСТОРІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ОСВІТЬОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Зеркаль Микола Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, Навчально-науковий інститут історії та права Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського

На основі різнопланових джерел досліджено історичні особливості змін в освітньому потенціалі етноменшин України. З'ясовано рівні етнічної ідентифікації та ступінь освітнього ренесансу, розкрито умови, які сприяли чи стримували здобуття освіти.

Ключові слова: освіта, етноси, політика, школа, регіони.

Зеркаль Н.Н. Этнические меньшинства Украины в период 1980-1990-х годов: история реализации образовательного потенциала.

На основе разноплановых источников исследованы исторические особенности изменений в образовательном потенциале этнических меньшинств Украины. Определены уровни этнической идентификации, а также уровень образовательного ренессанса, раскрыты условия, которые способствовали и препятствовали получению образования.

Ключевые слова: образование, этнос, политика, школы, регионы.

Zerkal N.N. Ethnic minorities of Ukraine on boundary of 1980–1990s: history of realization of educational potential

Based on diverse sources examined historical patterns of changes in the educational potential of ethnic minorities Ukraine. Defined levels of ethnic identity, as well as the level of educational renaissance, disclosed the conditions that contributed to and hindered their education.

Key words: education, ethnos, politics, school, regions.

Після здобуття незалежності українське суспільство вийшло з умов, коли офіційний партійний інтернаціоналізм нівелював людську особистість, формував людину без культурного коріння. Відсутність розробленої програми збереження національної пам'яті завжди виступала основою міжетнічних конфліктів. Відсутність сформованих у людини етнічних, національних знань – незнання рідної мови, історії, культури, традицій, свят, звичаїв рідного народу, всього духовного космосу її світосприйняття – не будили потреби ідентифікувати себе з певною етнічною спільнотою. Кожен мав бути таким, як інші, як сотні мільйонів радянських громадян – членів «нової історичної спільноти».

Постановка проблеми. Етноменшини України вступили в новий етап свого життя після проголошення незалежності з різним рівнем самоорганізації й етнічної самосвідомості та відчуттям обов'язку перед українською державою. Практично поступово набували досвіду виконання такої важливої місії, як бути сполучною ланкою України і їх материковими батьківщинами. По-різному етноси України бачили свою роль у державному, громадсько-політичному, духовному будівництві. З'ясувати особливості цієї ситуації, визначити головні напрямки розвитку етносів на теренах України – це об'єкт даної наукової розвідки.

Аналіз досліджень і публікацій. Дана проблема тривалий час залишалась малодослідженою в українській історіографії. На сьогоднішній день ця важлива проблематика в Україні так і перебуває на

© М.М. Зеркаль, 2013

стадії початкового висвітлення. Окремі її сюжети розглядалися в роботах філософів, політологів, соціологів, педагогів: М. Шульги, В. Євтуха, Т.Рудницької. В дослідженнях В. Троцинського, І. Кураса, О. Майбороди, присвячених теоретичним проблемам етнонаціональної політики, історії етносів, лише фрагментарно аналізувалися питання освіти та її регіональні особливості [3].

Мета дослідження. Метою і завданням даної розвідки виступають: дослідження історичних особливостей змін в освітньому потенціалі етноменшин України, з'ясування рівня етнічної ідентифікації та ступінь освітнього ренесансу, розкриття умов, які сприяли або стримували здобуття освіти представниками етнічних меншин. Зростання етнічної самосвідомості в Україні значною мірою залежало і від тих змін, що відбувались в кінці 1980 – початку 1990-х років в країнах Центральної і Східної Європи. З'являлися нові умови для задоволення освітніх потреб етносів України. Зв'язок внутрішніх та зовнішніх етнічних освітніх процесів залишаються й сьогодні недослідженою нівою.

Виклад основного матеріалу. Темпи інтеграції етносів в українське суспільство значною мірою залежали від історичної традиції, якої етноси продовжували дотримуватися. Зокрема, ті з них, що компактно проживали на кордонах України, продовжували себе відчувати господарями ситуації, і не замислювалися про інтеграцію. До того ж, у кожній державі-сусідці України були і певні політичні сили не зацікавлені в інтеграції етносів в єдиний етнополітичний простір України.

Швидка інтеграція етноменшин в

українське суспільство виявилась багато в чому проблематичною. Всі без винятку етноси України практично поверталися на історичну авансцену зі своїми прагненнями і драмами (особливо ті, хто зазнав депортації). Попередні (радянські) теорії та етнополітичні канони зазнали краху. Життя їх відкинуло. Перед наукою і політичною практикою постало завдання розробки нової концепції інтеграції, яка б була продумана і представлена, виходячи з того, що жоден етнос не може пред'являти виняткові права на цінності, які належали спадщині попередньої держави. Європейський підхід до інтеграції передбачав взаємодію двох класичних принципів: мажоритарного і принципу рівності. Перший підкреслював, що кількісна більшість може законно приймати рішення від імені всіх. Що стосується принципу рівності, то він нагадував, що закон однаковий для всіх [4, с.16].

Різною за значенням та впливом була основа, яка забезпечувала стійкість самоідентифікації етносів. Складові елементи цього фундаменту розподілялися наступним чином:

Росіяни – мова (81%), спільне історичне минуле (40), рідна земля (33), віросповідання (22), риси характеру (17), література, мистецтво, фольклор (14), народні традиції, звичаї (11), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (8), національна кухня (6), національний одяг (2%).

Молдовани – мова (51%), народні традиції, звичаї (41), рідна земля (26), література, мистецтво, фольклор (19), національна кухня (19), спільне історичне минуле (17), національний одяг (12), віросповідання (10), риси характеру (10), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (3).

Румуни – мова (78), народні традиції, звичаї (48), література, мистецтво, фольклор (33), рідна земля (29), національна кухня (28), спільне історичне минуле (21), віросповідання (19), риси характеру (16), національний одяг (10), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (5%).

Поляки – віросповідання (73%), мова (65), народні традиції, звичаї (65), спільне історичне минуле (54), література, мистецтво, фольклор (38), риси характеру (19), спільні зі своїм народом перспективи розвитку (15), національна кухня (15), рідна земля (12).

Отже, порівняння етнічних маркерів, що ієрархічно розташовувалися в міру своєї значущості для представників кожної з наведених етнічних спільнот, давало підстави говорити про суттєву роль мови в усвідомленні етнічної спільності. Хоч це зовсім не означає, що даний факт обов'язково має поширюватися на всі етноси. Зокрема, серед опитуваних поляків значущість мови поступається важливості для них віросповідання (73%). Утім, на думку більшості респондентів, вирішальними у забезпеченні етнічної єдності були також народні традиції, звичаї, рідна земля, спільне історичне минуле [4, с. 44].

У прагненні етнічних спільнот до розширеного відтворення своїх етнокультурних і етноментальних характеристик часто інтереси

не збігалися. Це відбувалося тому, що в державі з багатоетнічним складом населення, якою є Україна, етнічні інтереси формувалися у зв'язку з відмінностями в становищі різних етнічних груп у суспільному житті. Відтак етнічні інтереси певної спільноти соціологічно ставали інтересами лише тоді, коли досягався відповідний рівень етнічної (групової) самосвідомості даної спільноти, а саме: усвідомлення етнічних інтересів здійснювалося у ході перманентного процесу порівняння, тобто співставлення рівня задоволення етнокультурних потреб «своєї» спільноти з аналогічним задоволенням потреб інших спільнот. Етнічні інтереси завжди були спрямовані на збереження або зміну становища певної етнічної групи в суспільстві.

Українська держава за роки незалежності створила умови для усвідомлення різними етнічними спільнотами своїх етнічних інтересів. Разом з тим певні розбіжності в цих інтересах, спричинені, зокрема, синхроністю процесів етнічного відродження як української нації, так і національних меншин об'єктивно створили деяку конкурентність стосунків у цій сфері і водночас деякі суперечності розвитку поліетнічного українського суспільства.

Такі суперечності не вичерпувалися розбіжностями між етнічними інтересами титульної (української) нації та етнічними інтересами сукупності національних меншин. Вони виявлялися як суперечності між інтересами етнічних спільнот, що претендували на статус корінних народів України, та інтересами решти етнічних меншин держави, а також як суперечності в середовищі самих, так би мовити, «класичних» меншин України. В силу різних обставин, насамперед історичних, були меншини (наприклад, угорці та румуни), які мали значно більші можливості для задоволення своїх етнокультурних потреб (освіта, мова, культурні центри тощо), ніж інші спільноти, не кажучи про росіян, які, із зрозумілих причин, мали у своєму розпорядженні цілком завершену етнокультурну, освітню та мовну інфраструктуру в Україні.

Завдяки зваженій і досить ефективній державній етнонаціональній політиці міжетнічні суперечності в українському суспільстві майже не проявлялись назовні, вони несли в собі певний конфліктогенний потенціал [12, с. 19 - 22].

Щодо етнополітичного ренесансу в середовищі етноменшин, то тут варто звернути увагу на два чинники: 1) інтенсивне «пробудження» етнічної самосвідомості і прагнення до відродження етнічної самотності; 2) пошуки шляхів до ефективної участі в суспільно-політичних процесах, до самоутвердження як дійових чинників державотворення із зайняттям відповідних ніш в економічному і політичному житті нової держави. У першому аспекті спостерігалось щонайменше три особливості: 1) зміна статусу російської етнічної групи населення, що раніше фактично була домінуючою в суспільному житті України як складової СРСР, і трансформації її у етнічну меншину (до речі,

українські росіяни підпадають повністю під запропоновані вище критерії поняття «національної меншини») з відповідними політико-правовими статусними нормами, властивими для такого типу етнічних спільнот; 2) особливий характер відродження тих меншин, які й до незалежності виявляли досить високий рівень внутрішньої згуртованості (явище «етнічної солідарності»), що дозволяло зберігати й певною мірою розвивати їхню етнічну самобутність (болгари, молдовани, поляки, румуни, угорці). Тут процес етнічного відродження мав достатній ґрунт для подальшої інтенсифікації, і питання постає більше в аспекті утвердження себе як дійового фактора державотворчих процесів та посилення свого впливу на прийняття рішень, принаймні, на місцевому й регіональному рівнях; 3) в окрему групу можна виділити ті меншини, де процес відродження відбувається надто швидкими темпами, але де не було такої бази, як, наприклад, у вже згаданих вище меншин. Сюди слід віднести азербайджанців, білорусів, вірмен, греків, євреїв, німців, рома, татар, словаків, чехів і деяких інших. У середовищі цих меншин інтенсивно відбувалося утворення власних етнічних організацій, відкриття шкіл або класів з етнічними мовами навчання, засновувалися періодичні або ж епізодичні тематичні видання тощо. Слід зазначити, що формувалася система «конституційної наповненості». Разом з тим вони почали активно включатися у суспільно-політичні процеси і прагнули до статусу дійового чинника (саме як самобутніх етнічних спільнот) у формуванні офіційної політики, принаймні у сфері етнонаціонального розвитку. На наш погляд, останнє на сьогоднішній день не дуже вдається, бо вони, як правило, ще не сформувалися у стійкі структурні компоненти етнонаціональної структури українського суспільства з чітко вираженим почуттям етнічної солідарності. З цим пов'язана і велика кількість їхніх організацій, певна конкуренція за лідерство всередині самих етнічних рухів [3, с. 13 - 14].

За роки незалежності в Україні склалася низка факторів, що впливали на розвиток етнічної самобутності, в тому числі і засобами освіти. Це зокрема: 1) історичну тяглість безконфліктного (за поодинокими винятками) співіснування представників багатьох етносів на території нинішньої України; 2) чинник підлеглості, а до певної міри і національного пригнічення, обмеження можливостей розвитку як етносоціальної спільноти українців, так і представників інших етносів; 3) перспектива розвитку самобутності всіх елементів етнонаціональної структури українського суспільства завдяки проголошенню Україною незалежності; 4) засади етнонаціональної політики української держави та механізми її реалізації; 5) позиції держав етнічних батьківщин щодо частин своїх етносів, які знаходяться в межах українського етнополітичного організму; 6) можливості взаємодії різних частин етносів, у тому числі й українського; 7) зовнішньополітичні

пріоритети й орієнтації України [2, с. 106].

Контакти етносів з історичними батьківщинами, ставили перед ними проблему лояльності. Виник феномен подвійної лояльності. Такий етнопсихологічний стан не перешкоджав національній інтеграції за умов дружніх відносин України з країною походження меншин, але суттєво заважав цьому процесу, коли міждержавні відносини загострювалися [6, с.13 -18].

Етноси України по-різному розуміли свою роль у загальнонаціональній інтеграції. Кримські татари лише починали свою інтегрованість в український соціум, румуни продовжували вважати себе насильницьки залученими в цей соціум, інкорпорованими. Таким чином унеможлилювався пріоритет загальнонаціональної ідентичності над етногрупповою.

Етноси України виявились на різних етапах освітнього ренесансу, тобто мали окрему динаміку змін у цьому плані. Так, серед етнічних корейців не дуже «бурхливо» протікало етнічне відродження, ніж, скажімо, серед поляків, угорців, німців, болгар. В 2004 р. корейці України ще не мали державних середніх закладів, де б вивчали корейську мову. Викладання проводилося лише в недільних школах у місцях компактного проживання, зокрема в Криму, Харкові, Києві. За переписом 2001 р. 2223 (17,5%) корейці володіли рідною мовою, 9662 (76,0%) – російською і 700 (5,5%) – українською [9, с. 293]. Можна стверджувати, що корейці належали до етносів України, серед яких був дуже низький відсоток тих, хто володів корейською мовою. Протягом 1990 – 2000-х років склалися сприятливі передумови для повернення корейців до своєї мови та до її більш активного спілкування у повсякденному й громадському житті.

Ситуація, в якій опинилися росіяни в Україні на час розпаду СРСР, в цілому була для них сприятливою. Для них утворилися сприятливі перспективи поповнення своєї етнічної еліти. На початку 1990-х років зберігався вищий відсоток серед населення країни у складі фахівців і студентів.

Свої особливості етнічний ренесанс мав у середовищі спільнот з «невизначеним статусом», зокрема в кримських татар. Високий ступінь етнічної солідарності та опанування ареалом попереднього розселення – стало двома визначальними факторами темпів їх етнополітичного ренесансу.

У кримських татар був значний історичний досвід створення інститутів етнічної освіти. На 1944 р. (до депортації) кримські татари мали 860 шкіл, педагогічний технікум, науково-дослідний інститут мови і літератури, 1511 загальних, шкільних і 112 приватних бібліотек, у яких зберігалися підручними і посібники з кримськотатарської мови, історії [1, с. 19].

Стан освіти циган характеризувався низкою показників, що давали підстави вважати його незадовільним. За загальними показниками рівень їх освіти був одним із найнижчих в Україні.

Конформістське ставлення циган до держави, їхня низька політична активність пояснюються існуванням серед них «паралельного» життя з внутрішнім самоуправлінням. Тому актуальним залишалося завдання залучення їх у соціальну структуру суспільства і держави. Цигани як етноменшина перебували перед реальною загрозою етнічної маргіналізації. Професійна, культурна і світоглядна неграмотність ставили перешкоди процесам акультурації, але в плані маргіналізації вони відігравали діаметрально протилежну роль.

Етноменшини високо цінували проголошені в Україні конституційні права і свободи. Слід було державі створити відповідні соціально-економічні умови, які давали б можливість користуватись ними у повній мірі. Окремі з них для більш інтенсивного відродження своєї освіти, мови потребували активної підтримки держави, оскільки не володіли достатніми коштами, не мали національних кадрів учителів [8, с. 48 - 49].

Це стосується, насамперед, польського, болгарського, білоруського та деяких інших етносів. Відомо, наприклад, що більшість поляків – це робітники і селяни, які не мали достатніх економічних ресурсів для відкриття закладів освіти. Вони зазнали великих втрат від репресій в роки війни, від міжнародних конфліктів, депортацій і також потребували, як і інші депортовані чи репресовані народи, певної уваги і підтримки у справі національного відродження на державному рівні.

Якщо поляки на початку 1930-х років навчали своїх дітей в 456 польських школах і 5 технікумах, то у 1998 р. – у двох школах і одній гімназії. На той час в Україні не було жодного середнього спеціального чи вищого усього польського закладу за винятком відділення полоністики при Київському університеті Т.Г. Шевченка [7].

Меншини брали активну участь у державотворчих процесах в Україні. На поч. 2000-х років етнічні росіяни обіймали понад 20% високих посад в українській політиці та на державній службі, що відповідало відсотку російського населення в Україні [5, с. 33 - 34].

Міжінтеграційні процеси в Україні протікали з певними труднощами, оскільки потребували взаємного пристосування спільнот. Процес збереження власної самобутності та опанування культурою титульного етносу бачився етносами по-різному. Одні прагнули до сегрегації (етнокультурної ізоляції), інші виявляли рішучість в інтеграційних перетвореннях.

Таким чином, різним було й бачення перешкод на шляху міжетнічної інтеграції. За даними етносоціології, росіяни вважали недовіру до владних структур найсуттєвішою перешкодою на шляху здійснення інтеграційного процесу. При цьому кожен третій респондент-росіянин приєднувався до думки українців щодо низьких темпів проведення в суспільстві економічних реформ (31%) та висловлював невдоволення політичною системою в суспільстві (31%).

За оцінкою поляків, саме незадоволеність темпами проведення економічних реформ

приводило до значного гальмування інтеграційних процесів у суспільстві (65%). Проте вони не відкидали негативних наслідків, пов'язаних з недовірою до владних структур (48%), а також з недостатньою залученістю етнічних меншин до соціального, культурного, політичного життя більшості (43%) і недосконалістю механізмів діалогу між державою та етнічними меншинами (35%).

Помітну самостійність думок демонстрували респонденти-румуні та молдовани. В оцінках останніх не спостерігалось значного домінування однієї причини. Вони схильні були вбачати в недовірі до владних структур (27%), незгоді з політичною системою в суспільстві (21%), низькому рівні володіння державною мовою (21%), недосконалісті механізмів діалогу між державою та етнічними меншинами (21%), найбільші перешкоди міжетнічній інтеграції.

Оцінки румунів відзначалися більшою категоричністю. Це стосувалося як недовіри до владних структур (44%), так і недосконалісті механізмів діалогу між державою та етнічними меншинами (39%), незадоволеності темпами проведення економічних реформ (37%), незгоди з політичною системою в суспільстві (27%), недостатньої залученості етнічних меншин до соціального, культурного, політичного життя більшості (24%).

Феномен етнічної ідентичності, що склався в середовищі кожного етносу України протягом досліджуваних років, різнився характером та напрямками трансформацій. Наукою встановлено, що трансформації етнічної ідентичності представників українського єврейства були ізоляціоністськими та регулятивними [5, с. 9]. Інтеграція єврейської культурної спільноти в сучасному українському суспільстві розгорталася як розбудова і відродження традиційних інститутів етнізації і системи етнічних громадських і освітніх організацій, які транслювали систему цінностей і створювали умови для репродукції етнічного способу життєдіяльності представників спільноти. Асимілятивні тенденції в регулятивному компоненті пов'язувались із неможливістю уникнути впливу інших соціальних ідентичностей представників спільноти в умовах іноетнічного оточення, більшої значущості і привабливості інших соціальних ідентичностей у досягненні членами спільноти особистих цілей і завдань. На початку 1990-х років, коли державні органи, як пріоритетні, розв'язували проблеми соціально-економічного характеру, питання освіти перебували на другому плані.

Розвиток освіти етноменшин наштовхувався на комплекс проблем, серед яких: 1) відсутність достатньої кількості якісних освітніх програм, належно розроблених навчально-методичних матеріалів та методик викладання мовами меншин; 2) брак систематичної професійної підготовки та підвищення кваліфікації вчителів, які викладали мови та культури меншин, або підготовки вчителів із питань толерантності тощо; 3) вихователі та викладачі шкіл не включали або ж

включали в дуже обмеженій кількості в навчальні плани теми, спрямовані на ознайомлення загалом з культурою національних меншин, не використовували національні матеріали під час навчання; 4) не здійснювалася послідовна робота в напрямку забезпечення належного середовища для отримання освіти представниками національних меншин, що не сприяло інтеграції представників національних меншин в українське суспільство; 5) неврегульованість механізму отримання вищої освіти представниками національних меншин, а саме складання тестів українською мовою.

Правом на освіту окремі етнічні спільноти України користувалися в різних обсягах. Адже реалізація проголошених у державі правами залежала не лише від стану законодавчого регулювання, але й від об'єктивних обставин, які характеризували існування конкретної меншини (чисельність, тип розселення, історична доля та традиції тощо), а також і від низки суб'єктивних ознак спільноти (її організованість, структурованість, захищеність прав чинним українським законодавством тощо).

Угорці Закарпаття, без перебільшення, належали до тих етнічних спільнот, які найширше користувалися правами, передбаченими законодавством України. Вони мали завершений цикл освіти – від дитячих дошкільних закладів виховання до отримання вищої освіти рідною мовою, вільно використовують рідну мову та національну символіку. Умови для одержання високого рівня освіти у регіонах України були різні і залежали від низки об'єктивних і суб'єктивних обставин. Наприклад, етноси Закарпаття мали менші шанси. Тривалий час регіон займав останнє місце в Україні по кількості студентів на 10 тис. населення.

Висновки. Отже, протягом досліджуваних

років в Україні етнічні меншини мали різні стартові рівні етнічної ідентифікації і, незважаючи на вжиті заходи, так і залишились диференційованими між собою щодо ступеня організаційного та ідентифікаційного рівнів. Кожна етнічна спільнота внаслідок різної фінансової, методологічної, ідеологічної підтримки з боку історичних країн змогла сформуватись в різного рівня етноспільноти, почати боротьбу за визнання своїх прав та інтересів на території України, традиційних ареалах свого існування в межах української держави. За весь час незалежності українською державою нормативно закріплювалася рівність статусу етнічних меншин, але їх реалізація, втілення в життя набули різного характеру.

Лише завдяки фінансовій та правовій допомозі батьківських країн, неурядових національних організацій етнічні спільноти змогли розвинутись, згуртуватись, створити систему національних освітніх закладів залучених до української національної освітньої системи, створити програми підготовки педагогічних кадрів з національною мовою викладання різних навчальних дисциплін.

Етноси в своїх порівняннях етнічних маркерів засвідчили що суттєву роль відіграє мова в усвідомленні етнічної спільноти. Цей факт зовсім не означає, що він обов'язково поширюється на всі етноси. Окремі спільноти на перше місце ставлять питання віросповідання, як основу етнічної ідентичності. В цілому всі етнічні спільноти вирішальними у забезпеченні етнічної єдності визнали народні традиції, звичаї, рідну землю, спільне історичне минуле. Лише враховуючи зазначені чинники і використовуючи їх в освітній доктрині України стане можливе мирне, квітуче співіснування різних етнічних груп у межах єдиної унітарної української держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Асоціація кримскотатарських работников образования «Маарифчи» // Відродження. – 1998. – №2. – С. 19–21.-с.68.
2. Євтух В. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / В. Євтух. – К.: Стило, 2004. – С. 106.-с.243.
3. Євтух В. Б. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті : навч. посібник / В. Б. Євтух, В. П. Троциньський, Л. О. Аза. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. — С. 13–14.- 58 с.
4. Іванюк І. В. Освітня проблема національних меншин у багатокультурній Європі: мовний аспект / І. В. Іванюк // Відродження [часопис з питань культури та освіти нац. меншин України]. — 1997. — № 3. — С. 16-20.-92с.
5. Литва Л. А. Становлення етнічного менталітету єврейської спільноти України в умовах динаміки сучасного суспільства: автореф. дис. канд. соціолог. наук. – К., 2010. – С. 9 (16 с.)
6. Майборода О. М. Проблеми формування нової ідентичності української нації // Стратегії національної консолідації в Україні: пошук моделей Міжнародної інтеграції. Матеріали «круглого столу» експертів «Формування стратегії національної консолідації в Україні і пошук моделей міжнародної інтеграції». Ужгород, 18 березня 2000 р. – Ужгород: «Вид-во В. Подяка», 2000. – С. 13–18. -206с.
7. Національний склад [Електронний ресурс] // Сайт Міністерства закордонних справ України. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov>.
8. Павловський А. А. Багатонаціональне розмаїття культури України: історія, розвиток, майбутнє / А. А. Павловський. — К. : Знання України, 2002. - С. 48–49. — 256 с.
9. Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 293с.
12. Троциньський В. П. Проблеми і перспективи міжетнічної інтеграції в Україні / В. П. Троциньський // Стратегії національної консолідації в Україні: пошук моделей міжнародної інтеграції : матеріали «круглого столу» експертів «Формування стратегії національної консолідації в Україні і пошук моделей міжнародної інтеграції», (Ужгород, 18 березня 2000 р.). — Ужгород : «Вид-во В. Подяка», 2000. — С. 19–22.-с.380.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2013